

Sterven in stijl

Van Anton van Hooff verscheen eveneens bij Ambo|Anthos uitgevers

Nero en Seneca. De despoot en de denker

Athene. Het leven van de eerste democratie

Marcus Aurelius. De keizer-filosoof

Klassiek. Geschiedenis van de Grieks-Romeinse wereld

Keizers van het Colosseum. Vespasianus, Titus en Domitianus

Anton van Hooff

Sterven in stijl

Leven met de dood
in de klassieke oudheid

Ambo|Anthos
Amsterdam

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten te regelen voor het omslagbeeld en alle in dit boek opgenomen illustraties. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht zich alsnog tot de uitgever te wenden.

ISBN 978 90 263 3199 2

© 2015 Anton van Hooff

Omslagontwerp Studio Jan de Boer

Omslagillustratie © *Death of Seneca*, Noël Hallé (1750) / © Museum of Fine Arts, Boston/

Juliana Cheney Edwards Collection

Foto auteur © Merlijn Doomernik

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

Voor Veroni, die al zo lang met de dood leeft.

Inhoud

Alleen aan de dood ontkomt hij niet 11

1 Niets meer dan een schim 15

Homeros' Hades 16

Vergilius' hel en paradijs 20

De levensgeest wijkt 23

Zielen in beeld 26

Helpers in de dood 28

De onderwereld in grafteksten 31

Begraven scheidt en re-integreert 33

Romeins bijzetten 39

Doodsdromen 43

De dokter en de dood 47

Vloek uit de onderwereld 52

Plaats voor zelfdoders 54

2 De herinnering leeft voort 57

Van signaal naar memoriaal 58

Gedenkwaardige kwaliteiten 59

Heb medelijden 62

Ontijdige dood 63

Dood in het kraambed 68

Tragische dood 69

Leeg graf 72

Huiselijk geweld 73

Stillezens in steen 74
Romeins realisme 76
Beroepstrots 79
Collectieve helden 82
Perikles' grafrede 84
Laudatio funebris 86
Voor een onbekende vrouw 89
Aias, zelfdoding om de eer 92
Lucretia, vrouw met een mannenziel 93
Motieven voor zelfdoding 97
Middelen van zelfdoding 102
Medische ervaring 104
Vrouwelijke zelfdoding 105

3 Er moet meer zijn 111

Alkestis staat op uit de dood 112
Retour onderwereld 115
Orfisch perspectief 116
Eleusinisch vooruitzicht 120
Hoop en geloof van grafteksten 122
Mummies met een gezicht 129
Heilige keizers 131
Kerker van de ziel 133
Scipio had a dream 138
Zelfdoding is ziel stelen 140
Aristoteles en Thomas van Aquino tegen zelfdoding 142
Euthanasia was geen euthanasie 143
Naar woorden zoeken 150
Zelfdoding bestraft? 151
Antieke beker van Drion 157
Als er iets is 160

4 Wijsgerige verzoening 164

Ook jou wacht het doodslot 165
Zich er stoïcijns bij neerleggen 169
Het tenzij van de Stoa 172

Het mits van Epikouros 179
Als de dood is, zijn wij niet 182
Lucretius' ernstig genot 187
Horatius: pluk de dag 189
Epicureïsche geloofsbelijdenis in steen 191
Epicureïsche epitafen 194
Doden geven levensraad 200
Literair preluderen 201
Troostschriften 203

- 5 Dood, waar is je angel?** 206
Rust in vrede 206
De dood gaat dood 210
Heilige bloedgetuigen 214
Slechte dood voor vervolgers 217
De geboorte van 'zelfmoord' 219
Augustinus' beroep op de Bijbel 226
Suicida en suicidium 231
Dialoog met de oudheid 236
Weg van de doodzonde 238

Epiloog 243

APPENDIX A: Hulp bij zelfdoding wel strafbaar 245

APPENDIX B: Zelfdoding als een sociaal probleem 247

Noten 249

Verwijzingen naar grafinscripties 265

Selectie van geraadpleegde boeken 267

Illustratieverantwoording 269

Register 271

Alleen aan de dood ontkomt hij niet

Alleen voor de Hades
zal hij geen uitweg vinden.

Zo zingt het koor in Sophokles' tragedie *Antigonè* aan het eind van een hymne die de grootheid van de mens verheerlijkt (361/362). Het loflied begint opgetogen:

Talrijk de ontzaglijke verschijnselen,
maar niets is ontzaglijker dan de mens! (332-333)

Die vermete mens durft zelfs bij gelegenheid in de winterstorm de zee op te gaan. De hoogste godheid, Moeder Aarde, de onuitputtelijke, mat hij van jaar tot jaar af met de zich kerende ploeg, terwijl hij haar omwoelt met het 'paardengeslacht'.¹

In poëtische omschrijvingen stipt Sophokles de andere drieste daden van de 'hyperslimme' mens aan: hij vangt vogels, beesten en vissen in zijn netten. Hij temt wilde dieren. Hij maakte zich de spraak en 'het windsnelle denken' eigen en het inrichten van de gemeenschap. Maar de lofzang eindigt met de weemoedige vaststelling dat de drieste mens wel voor de onmogelijkste ziektes vluchtwegen weet te bedenken, maar niet voor de gang naar de onderwereld.

Het besef van de onontkoombare dood dringt al vroeg bij een mens door. Ik herinner me die ontdekking bij een van mijn dochters. Ik zat op haar bedrand, had een verhaaltje verteld, toen ze opeens mijn arm vastpakte: Jij en ik gaan niet dood, hè papa? Want als ik dood ben, kan

ik je niet meer voelen.’ De aanleiding voor deze overrompelende vraag zal wel de dood van een huisdier zijn geweest. Zo’n ingrijpende gebeurtenis zet een kleuter aan het denken: als die levende wezens sterven, ga ik dan ook dood? Hoe moet je als ouder reageren? De dood platweg ontkennen gaat natuurlijk niet. Dus probeer je de doodsangst bij je kind weg te nemen door uit te leggen dat het levenseinde nog onvoorstelbaar ver weg is.²

Achterafvoelde ik een zekere trots over de pijnlijke vraag: mijn kind was mens geworden. Het had ‘ons’ bewustzijnsniveau bereikt. Er is immers geen ander levend wezen dat moet leren leven met het besef van de dood. Andere dieren tonen alleen doodsangst als ze geconfronteerd worden met een acuut levensgevaar, maar in ons achterhoofd zegt een plagerig stemmetje: ‘Er komt ooit een einde, hoor.’

Of toch niet? Al heel vroeg heeft de mensheid geweigerd om de dood als het definitieve slot te aanvaarden. Al in de Steentijd werden de doden bijgezet op een manier die zich wezenlijk onderscheidt van het verwijderen van kregen uit hollen en nesten uit hygiënische motieven. Onze hunebedden zijn een voorbeeld van grafmonumenten die getuigen van een bijzonder respect. Blote lichaamsdelen werden soms rood geverfd – om het leven vast te houden? Lijken werden in een bepaalde hemelrichting gelegd of in de foetushouding, die wel wordt gezien als uitdrukking van hoop op een wedergeboorte. Ze kregen voorwerpen mee, ze ontvingen gaven in de vorm van voedsel en drank, kortom op allerlei manieren werd uitgedrukt dat de dode niet helemaal of voorgoed verdwenen was.

De louter materiële resten uit de prehistorie maken slechts speculeren over de bedoeling van die begrafenispraktijken mogelijk. Onvergelijkelijk veel beter zijn we af bij onze ‘ouderbeschaving’, die van de Grieken en Romeinen. Naast het archeologische materiaal, dat juist voor de sector dood in de klassieke wereld overvloedig voorhanden is, geven de overgeleverde grafschriften inzicht in de zeer diverse manieren waarop men met de dood omging. Ze variëren van volstreekte ontkenning van enig voortbestaan tot het (christelijke) vaste geloof in een opstanding met ziel en lichaam.

Soms doen antieke opvattingen ons vertrouwd aan, vaak ook verbazen ze ons. Deze herkenning en bevreemding zijn de ideale voorwaar-

den voor een dialoog tussen heden en verleden, die in dit boek dan ook niet uit de weg wordt gegaan. De ontmoeting zet immers aan tot bezinning over de eigen positie in het bonte spectrum van opvattingen. Klaarkomen met de dood is nu eenmaal het centrale thema, zo niet de oorsprong van filosofie en religie.

Godsdienstige, wijsgerige en literaire benaderingen komen aan de orde in ieder van de volgende vijf hoofdstukken waarvan de volgorde een grove chronologische ontwikkeling van benaderingen vertegenwoordigt.³ Elk chapter vertegenwoordigt een ‘laag’ van het antieke doodsbesef, te beginnen bij de klassieke voorstelling van het schimmenrijk. In hoofdstuk 2 gaat het om het bewaren van de herinnering, een functie die door grafbeelden, reliëfs, schilderijen en vooral door inscripties de hele Grieks-Romeinse oudheid door met grote intensiteit werd vervuld. Hoofdstuk 3 laat zien dat er al vroeg voorstellingen opkwamen van een zeker voorbestaan van de ziel, een verwachting die culmineerde in het vaste geloof van het christendom in een opstanding van de herenigde ziel en lichaam op het einde der tijden. Deze overtuiging is het onderwerp van het vijfde en laatste hoofdstuk. In het hoofdstuk daarvoor, het vierde, komen de tegengestelde filosofische vertroosting van Stoa en epicurisme aan de orde. Ze leefden niet alleen bij een intellectuele elite, maar elk van beide wijsgerige scholen verwoordden wijd verbreide gevoelens, die in talrijke grafinscripties tot uiting kwamen.

Die grafteksten volgden natuurlijk net zoals onze overlijdensadvertenties veelal bepaalde sjablonen. Maar onder de tienduizenden epitafen die bewaard zijn en waarvan het aantal jaarlijks door nieuwe vondsten nog toeneemt, zijn veel originele, ‘sprekende’ teksten. Daarmee is dit boek doorspekt. Achter de vertalingen wordt steeds op een verkorte wijze verwezen naar de gemakkelijkst bereikbare plaatsen van het Griekse of Latijnse origineel.⁴ De afkortingen zijn achterin uitgeschreven. Daarbij staan ook bestaande bloemlezingen zoals die van Werner Peek en Vincent Hunink die mij zeer geholpen hebben om treffende teksten te vinden.

Zijn religie en zelfdoding ieder op eigen wijze de exclusief menselijke uitwegen uit de beklemming van het leven? Tot dusver is geen aanwijzing dat andere levende wezens godsdienstig zijn of zich doel-

bewust de dood aandoen. Al decennia fascineert mij zelfdoding – wel te verstaan als onderwerp van historische mentaliteitsgeschiedenis.⁵ Het onderwerp van dit boek gaf me de gelegenheid het thema in een breder kader te plaatsen, namelijk als een vorm van sterven in stijl. In ieder van de hoofdstukken komt het thema voor, telkens binnen het perspectief dat daar aan de orde is.

De Angelsaksische gewoonte om reeksen mensen te bedanken staat mij nogal tegen. Drie mensen verdienen echter wel een openlijke betuiging van mijn erkentelijkheid: uitgever Laurens Ubbink voor zijn goed gedoseerde aanmoediging, redactrice Fieke Janse, die mij al voor de zesde keer behoedde voor uitglijders in denken en taal, en Sjors van Hoof – geen familie dus –, oud-student en oud-collega op het Stedelijke Gymnasium Nijmegen voor zijn archeologische en kunsthistorische advies.

I

Niets meer dan een schim

Stel toch de dood niet te mooi voor, stralende koning Odysseus!
Liever deed ik op aarde als dagloner dienst bij een vreemde,
iemand die het niet breed heeft en weinig het zijne kan noemen,
dan over alle doden en schimmen als koning te heersen.
(Homeros, *Odyssee* 11, 488-491¹)

Met dit meewarige antwoord onderbreekt Achilles Odysseus, die hem vleidend als ‘voortreffelijkste held van de Grieken’ heeft aangesproken als zijn schim opduikt. Op zijn tienjarige zwerftocht na de val van Troje was Odysseus namelijk naar Hades’ huis afgedaald om van de ziener Teiresias te horen hoe hij eindelijk zijn heimat Ithaka kon bereiken. Homeros’ beschrijving van wat de dolende held in de onderwereld aantreft, ligt aan de basis van wat de hele Grieks-Romeinse wereld zich van het hiernamaals voorstelt. Aanvankelijk moet men echt geloofd hebben in die Homerische Hades. Men had er wel gaandeweg behoefte aan om dit eindstation steeds meer te stofferen en van allerlei figuren te voorzien, zoals de veerman Charon en de hellehond Kerberos (Latijn: Cerberus). Later werden de Hades en zijn staf steeds meer symbolisch opgevat. Zo bedienden in de late oudheid zelfs christenen zich ervan om de dood eufemistisch aan te duiden. In alle opzichten is de Hades dus klassiek.

Homeros' Hades

Odysseus wil Achilles welwillend stemmen door zijn ellendige lot als eeuwige zwerver met zijn heerlijkheid te vergelijken:

Jij, Achilles,
bent evenwel de gelukkigste man die bestond of bestaan zal.
Vroeger, toen je nog leefde, genoot je bij 't volk der Achaeërs
de eer van de goden. Beklaag je dus niet dat je dood bent, Achilles!
(*Odyssee* 11,482-486)

Maar Achilles wijst die rozige voorstelling van zaken resoluut van de hand. Welke driestheid, vraagt Achilles, dreef Odysseus er toch toe om naar het domein van Hades te komen, 'waar de onnozele doden wonen, schijngestalten van afgepeigerde stervelingen' (475/476)? In het Homerische beeld is de onderwereld dus allesbehalve een paradijs. De doden leiden er een bestaan dat niet meer dan een schaduw is van het heerlijke leven dat ze ooit geleid hebben. Voor een heros als Achilles is de 'afgang' bijzonder pijnlijk.

In de grafinscripties, die meer dan literaire en filosofische teksten laten zien hoe mensen in de praktijk met de dood omgingen, wordt Hades (of Pluto) in vele toonaarden gegisp: hij wordt gehekeld als 'kwaadaardig, smartelijk, liefdeloos, onoverwinnelijk, onverzadigbaar, dol op tranen'.² Deze verwijten komen voort uit de boosheid die op verdriet pleegt te volgen.

Maar de Hades als domein van de onderwereldgod, is ook weer geen hel, met alle verschrikkingen die christenen en moslims zich daarvan voorstellen. Alleen drie onverlaten die tegen de goden hebben gezondigd, worden er permanent gekweld. Tityos, die zich aan Zeus' geliefde Leto had vergrepen, lag languit op de grond gestrekt, terwijl aan weerskanten een gier zijn lever aanvrat, zoals Odysseus tijdens zijn bezoek zag.

Verderop stond Tantalos in zijn poel. Het water kwam hem tot aan de kin, maar zijn dorst kon hij niet lessen, want 'telkens als hij zich bukte, slurpte de aarde het water op'. En het heerlijke fruit dat boven zijn hoofd hing, werd door een windvlaag omhoog geworpen telkens

als de grijsaard ernaar greep. Hij had deze straf verdiend door een reeks wandaden. Het bijzondere voorrecht om te mogen aanzitten aan de godendis op de Olympos had hij kwalijk misbruikt. Hij had namelijk de ambrozijn en nectar, de godenspijs en drank die onsterfelijkheid brachten, gestolen en geheimen die Zeus hem had toevertrouwd verraden. Een tweede keer ging Tantalos over de schreef toen hij de goden eens voor een maaltijd had uitgenodigd en hun alwetendheid op de proef stelde door hun stukken vlees van zijn eigen zoon voor te zetten. Alle goden wezen dit kannibalenmaal af, alleen Demeter at argeloos een schouderstuk, overmand als ze was door het verdriet om haar dochter Persephonè, die door Hades was gekidnapt (p. 120).

Ten slotte was Odysseus ook getuige van de sisyfusarbeid van de schurk die zijn naam aan zinloos werk gaf. Sisyphos had Thanatos (Dood) arglistig weten te boeien in de ketenen die de god meebracht om hem af te voeren. Geen mens stierf meer totdat Hades zelf zijn vaste leverancier bevrijdde. Sisyphos bleek echter onverbetterlijk. Toen zijn uur eindelijk geslagen had, gaf hij zijn vrouw de opdracht hem niet te begraven en hem geen muntje als veergeld voor Charon in de mond te stoppen. In de onderwereld beklaagde hij zich huichelachtig over de 'nalatigheid' van zijn vrouw. Hades liet hem naar de bovenwereld terugkeren om de zaak even te regelen, maar hij kwam natuurlijk niet terug. Ten slotte bracht de god Hermes, Zielengeleider (p. 117), Sisyphos over naar de onderwereld. Daar moest hij eeuwig een rotsblok tegen een helling rollen dat terugviel als hij praktisch boven was (*Odyssee* 11,576-600). Naar het model van deze drie schurken werden in de latere voorstelling meer misdadigers gestraft zoals de Danaïden die water in mandjes moesten scheppen, en Ixion die aan een vurig rad geluisterd eeuwig rondtolde. Die gruwelijke straffen leenden zich natuurlijk uitstekend voor afbeeldingen.

Meer en meer werd de onderwereld voor echte misdadigers een hel. Het rechtscollege bestond bij Homeros nog alleen uit de mythische koning Minos van Kreta 'de gouden scepter houdend, rechtsprekend over de lijken, op zijn zetel' (11,569/570). Hij lijkt alleen de rechtsorde in de Hades te hebben gehandhaafd. In de voortschrijdende aankleding van de onderwereld wordt het aantal rechters uitgebreid tot drie: samen met Minos gaan Aiakos en Rhadamanthys vonnis vellen (Plato,

Gorgias 524A). Hun wordt dan ook de bevoegdheid toegekend om te straffen of te belonen voor wat in het leven is gedaan of misdaan. Sokrates drukt in zijn verdedigingsrede voor het Atheense volksgericht, dat hem in 399 vC naar zijn overtuiging onrechtvaardig ter dood veroordeelde, hatelijk de verwachting uit dat hij straks deze drie 'echte rechters' zou aantreffen (Plato, *Apologie van Sokrates* 41A).

Rhadamanthys komt bij Homeros al voor, maar hij wordt door de epische dichter geplaatst in het Elysion, een paradijs 'aan de uiteinden van de wereld'. Daarheen zouden de onsterfelijke goden Menelaos na zijn dood sturen omdat hij door zijn huwelijk met de schone Helena schoonzoon van Zeus was geworden. 'Daar is het fijnste bestaan voor mensen; geen sneeuw, geen bittere kou of striemende regen, maar altijd laat Okeanos door de milde westenwind de mensen herademen' (*Odyssee* 4,565-568).

Naar dit Elysion leidde Hermes in het laatste boek van de *Odyssee* de zielen van de 'vrijers' die door Odysseus waren afgeslacht omdat ze tijdens zijn afwezigheid zijn vrouw Penelope hadden belaagd en zich te goed hadden gedaan aan zijn bezit. God en zielen gingen langs de stromen van Okeanos en de Witte Rotsen. 'Weldra kwamen ze aan bij de asfodillenwei waar de zielen huizen, schijn gestalten van de gestorvenen' (24,11-14). Daar troffen zij tot onze verbazing onder de gelukzaligen ook Achilles en Agamemnon aan, terwijl Odysseus hen eerder, in boek 11, in de Hades had ontmoet (p. 16).

Agamemnon was na zijn terugkeer van Troje door zijn vrouw Klytaimnestra en haar minnaar Aigisthos in bad vermoord – arglistig en eerloos. Achilles, althans zijn schim, beklagt de Griekse leider om zijn onwaardige einde; was hij maar net als hij op het veld van eer bij Troje gevallen. Hij was door een pijl van Paris in zijn enige kwetsbare deel dodelijk getroffen, de hiel waaraan zijn goddelijke moeder hem vasthield toen ze hem in het water dompelde dat hem onkwetsbaar maakte. Van zijn kant prijst Agamemnon Achilles gelukkig omdat hij na zijn dood op het slagveld met alle eer is bijgezet, in de directe nabijheid van zijn beste vriend Patroklos, precies zoals deze gewenst had. De begrafenisplechtigheden hadden volgens Agamemnons verslag het patroon gevolgd dat bij Patroklos in acht was genomen, tot en met lijkspelen (p. 34; *Ilias* 24,1-92). Terwijl we als lezers meenden dat we

door Homeros in gedachte aan de rand van de wereld waren verplaatst, zijn we honderd versregels verderop opeens ‘in Hades’ huis, onder de krochten der aarde’ (204).³

De iets latere Hesiodos, die de Homerische versmaat gebruikte voor zijn leerdichten over de wording van de goden (*Theogonie*) en over de landbouwkalender in *Werken en Dagen*, sprak van de ‘eilanden der gelukzaligen bij de diepkolkende Okeanos’. Daar aan ‘de grenzen van de aarde’ had Zeus aan enkele helden van de Trojaanse Oorlog hun laatste verblijfplaats ‘met onbekommerd gemoed’ gegeven. ‘Aan hen brengt de graanschenkende aarde driemaal ’s jaars een honingzoete, rijke oogst’ (*Werken en Dagen* 168-173).⁴

Godsdiensthistorici hebben gediscussieerd over de vraag wat eerst kwam, de voorstelling van de sombere onderwereld of van het paradijselijke Elysion. Dit laatste zou dan uit de oude Minoïsche cultuur stammen, terwijl de idee van de Hades later opkwam.⁵ Deze weinig zinnige controverse zal nooit tot een oplossing komen. Zij houdt gewoon geen rekening met de tegenstrijdigheden die in hiernamaalsvoorstellingen normaal zijn. De opvattingen over hemel en hel bij het christendom en de islam munten ook niet uit door eenduidigheid. Oud-Egyptische dodenboeken laten de gestorvenen zowel afdalen als opstijgen: de egyptoloog Henri Frankfort heeft deze logische discrepantie toegedekt met de formule ‘multiplicity of approaches’.

Van afbeeldingen van de onderwereld zijn er niet veel over, als er al veel zijn geweest. Er is een grote pot uit Zuid-Italië waarop Persephonè en Hades de centrale plaats innemen. Links onder is Sisyphos met zijn steen bezig.⁶ Een van de beroemdste schilderijen uit de oudheid kennen we alleen uit een uitvoerige beschrijving uit de reisgids van Pausanias (ca. 110-ca. 180). Het fresco bevond zich op het heilige domein van Delphi. Pausanias besteedt vele kolommen aan wat hij zag. Het onderwerp was Odysseus’ bezoek aan de onderwereld, maar schilder Polygnotos (vijfde eeuw vC) had allerlei figuren een plaats in zijn Hades gegeven. Zo werd op de oever van de onderwereldrivier een zoon die zijn vader niet goed had behandeld, door die vader gewurgd (de scepticus vraagt zich af wat zo’n doding voor zin in het dodenhuis heeft). ‘De mensen van weleer hadden immers het grootste respect voor hun ouders,’ commentarieert Pausanias – de mythe van de goede

oude tijd bestond al in de oudheid. Ook hechtte men vroeger grote waarde aan eerbied voor de goden, zoals de bestraffing bewijst die een tempelrover van een vrouw krijgt.

Ook Tityos (p. 30) was op de schildering te zien, maar niet meer bij de foltering die hij onderging, maar als het wrak dat hij daardoor werd. Phaidra was aan het schommelen, toespeling op haar zelfverhanging toen ze beseftte dat haar incestueuze liefde voor haar schoonzoon tot diens dood had geleid. Ook waren Elpènor (p. 33), Odysseus, zijn moeder en ziener Teiresias aanwezig, naast veel mythologische figuren die we overslaan, maar die Pausanias de gelegenheid geven flink uit te weiden. Orpheus zit op zijn harp te spelen. Aias is present, de Trojaanse held Hektor zit met beide handen gevouwen om zijn linker knie, in een houding van diepe smart. Sarpedon (p. 26) bergt zijn gezicht in zijn handen. ‘Tantalos ondergaat alle pijnen die Homeros hen toedichtte, en bovendien is er voor hem de dreiging van de overhangende steen.’ Dit element is door een latere dichter aan de mythe toegevoegd (10, 28, 1-10; 10, 31, 12).

Het paradijs was moeilijker uit te beelden. We zijn heel ver af van de uitbundige christelijke voorstellingen van het hemelse heil in altaarpanelen en reliëfs van het laatste oordeel. Een van de zeldzame uitbeeldingen van het Elysium geeft een fresco uit een grafkamer bij de Porta Portuense in Rome. Op een fresco in een Romeinse grafkamer van de jonge Paulina Octavia uit de derde eeuw nC loopt een reusachtige Mercurius (Hermes) tussen kinderen in het bloemenrijke Elysium (afb. 1).

Vergilius’ hel en paradijs

De literatuur kon gemakkelijker een schijnbaar gedetailleerde beschrijving van de onderwereld geven, waarvan de vaagheid blijkt als men haar in beeld probeert te brengen.⁷ Vergilius geeft zo’n ‘precieze’ beschrijving in zijn *Aeneïs*, dat bedoeld was als het Romeinse equivalent van Homeros’ epen. Dus diende de titelheld net als Odysseus het rijk van Dis (Latijn voor Hades of Pluto) te bezoeken. Samen met de zieneres Sibylla gaat Aeneas de onderwereld in. Het verhaal begint met de ‘klassiek’ geworden versregel: ‘Donker liepen zij in de eenza-